

ԱՐԿԱՂԻ ԱԿՈՂՈՎ
ՀՀ ԳԱՍ ՇՀՀԿ

ՕԼԹԻԻ ՕԿՐՈՒԳԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ
ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ 1878-1897 թթ.

1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսի ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո Ախալցխայի նախկին նահանգի Կիսկիմի, Օլթիի, Տայոցքարի (Թավուսքեր), Մամրվանի (Նարիման), Բանակի (Փանակ, Փենեք) գավառները և նախկին Կարսի նահանգի Կոդի (Գյուլե) գավառը, հայտնվում են Էրզրումի նահանգի կազմում¹: Այդպիսով, Տայքի բոլոր գավառներն ընդգրկվում են Էրզրումի ընդարձակ նահանգի մեջ²:

Վարչատարածքային այսպիսի բաժանումը պահպանվում է մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: 1877 թ. ապրիլի 12-ին Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերը լայնամասշտաբ հարձակման են անցնում Ախալցխա-Արդահան, Ալեքսանդրապոլ-Կարս և Իգդիր-Բայազետ ուղղություններով:

Ռուսական զորքերը, գնդապետ Կոմարովի գլխավորությամբ մտնելով Տայք, 1877 թ. մայիսի 20-ին գրավում են ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Օլթին և Բանակը²: Տայքի գավառներից թուրքերը կարողանում են իրենց ձեռքում պահել միայն Կիսկիմի և Պարխարի գավառների մի մասը:

Օլթիի գրավումից հետո թուրքական իշխանությունները լքում են քաղաքը: Ռուսների կողմից այնտեղ կազմակերպվում է ժամանակավոր վարչություն, իսկ բնակչությանը հայտարարվում է, որ Օլթին, Մամրվանը և շրջակա բնակավայրերը միանալու են Ռուսաստանին, հետևաբար Օլթիի գավառի բնակչությանը պարտադրվում է պարենամթերքով ապահովել ռուսական բանակին:

¹ Ст. u Маламма Я.Д., Описание Эрзерумского вилайета, СПб., 1874, с. 5.

² Տայքի գավառներից էր նաև Թորթումը, որն իր ձևավորումից ի վեր մշտապես եղել է Էրզրումի նահանգի կազմում:

² Ст. u Погоряк А.М., Карсская область в составе России, Ер., 1983, с. 46.

Իր հերթին ռուսական հրամանատարությունը, հաշվի առնելով Օլթիի ռազմավարական կարևորությունը, վարձում է ուժեղացնել տեղի կայագորը՝ ներգրավելով Քութայիսյան 158-րդ հետևակային գնդի առաջին գումարտակը¹: Օլթիի՝ իբրև հենակետի ամրացումը, մի քանի կարևոր նպատակ էր հետապնդում: Նախ, ապահովվում էր Կարսի և Ալեքսանդրապոլի հետ անխափան կապը, ապա, գրավելով հակառակորդից մի ընդարձակ տարածք, ռուսները պարենամթերքի հայթայթման այլընտրանքային ճանապարհներ էին ձեռք բերում:

Բոլոր ուղղություններով ռուսների տարած հաղթանակն ստիպում է թուրքական կառավարությանը հաշտություն խնդրել: 1878 թ. փետրվարի 19-ին Սան-Ստեֆանոյում կնքված նախնական պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան հոգուտ Ռուսաստանի զիջեց Տայքի տարածքների մեծագույն մասը՝ Կողի, Բանակի Օլթիի և Տայոցքարի գավառներն ամբողջությամբ, ինչպես նաև Թորթումի և Մամրվանի գավառների հյուսիսային հատվածները²: Սակայն «Մեծ տերությունների» ջանքերով այս պայմանագիրը 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում վավախության ենթարկվեց: Փոփոխվում է նաև ռուս-թուրքական սահմանագիծը: Եթե Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ռուս-թուրքական սահմանը լեռնազրական էր և անցնում էր բնական սահմանագծեյալ, ապա Բեռլինի պայմանագրով այն դառնում է գլխավորապես երկրաչափական՝ միացնելով պետական սահմանի ոյաշակի կետեր՝ ամռանց հաշվի առնելու տեղանքի ռելիեֆային պայմանները: Այս փոփոխությունները հետագայում հանգեցնում են լուրջ դժվարությունների ռուս-թուրքական պետական սահմանների հստակեցման

¹ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 181:

² Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ռուս-թուրքական սահմանագծի, ինչպես նաև դրա Բեռլինի վեհաժողովի ձևափոխումների վերաբերյալ տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», կազմողներ՝ Զ.Մ. Կիրակոսյան, Ռ.Գ. Սահակյան, Ե., 1972, էջ 93-94, 127:

գործում¹: Տայքի՝ ռուս-թուրքական սահմանի երկայնքով ձգվող գյուղերի մի խումբ, որը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով անցել էր ռուսական կայսրությանը, Բեռլինի պայմանագրով մնում է ռուս-թուրքական սահմանից այն կողմ: Թուրքերին է վերադարձվում Թորթումի գավառի հյուսիսային մասը՝ Թորթումի լճով, հանրահայտ ջրվեժով, Օշկվանքի և Խախուի հոչակավոր տաճարներով, Աշմիշեն, Օսխա, Թն, Ծխիկ, Լեք, Ընկուզեկ և այլ գյուղերով, Տայոցքարի գավառի արևմտյան մասը՝ Ավարես, Էրախանի (Իրխան), Օխորբերդ, Գելուտ և Իշխան գյուղերով՝ Իշխանի Ներսեսաշեն տաճարով հանդերձ, Օլթիի գավառի Անձավի գյուղախմբի մի մասը՝ Դիվաձոր, Ասփակ, Ոսկյան և Խուվոտ գյուղերով, ինչպես նաև Մամրվանի գավառի՝ մեծ մասը՝ հանրահայտ Իդ, Ախա, Արտոստ, Քարշեն և այլ գյուղերով:

Բեռլինի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած շրջաններից Կարսը, Կադզվանը, Արդահանը և Օլթին ընդգրկվեցին նորաստեղծ Կարսի մարզի մեջ: Տայքի Կող գավառը հայտնվում է Արդահանի օկրուգի կազմում՝ իբրև Գյուլեի տեղամաս: Ռուսաստանին անցած Տայքի մյուս շրջանները՝ Օլթին, Մամրվանը, Բանակը, Բարդուրը, Փանագլեդուրը և Տայոցքարն ընդգրկվում են 2627,2 քառ. վերստ (2800,6 քառ. կմ) տարածքով Օլթիի օկրուգի (շրջան) մեջ², որն զբաղեցնում էր Կարսի մարզի հարավարևմտյան մասը³: Առաջին չորսը միավորվում են Օլթիի տեղամասի

¹ См. Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Кавказско-Малоазийском театре, т. III, Тифлиς, 1907, с. 225.

² Մամրվանի գավառից Ռուսաստանին է անցնում Մամրվան բնակավայրի ու նրա շրջակա մի քանի գյուղերը:

³ Центральный государственный исторический архив Грузии (ЦИАГ), ф. 1438, оп. 1, д. 323, л. 1.

⁴ Վրացի հեազես Է. Թաղայշվիլիի կարծիքով, Օլթիի, ինչպես նաև Արդահանի օկրուգների ընդգրկումը Կարսի մարզի մեջ արհեստական էր ու սխալ, քանի որ թե՛ աշխարհագրական, թե՛ պատմական, և թե՛ ազգագրական տեսանկյուններից այդ օկրուգները ոչ մի ընդհանուր բան չունեին Կարսի մարզի մյուս օկրուգների՝ Կարսի և Կադզվանի հետ: Վերջիններս Է. Թաղայշվիլիի պատմական և ազգագրական տեսանկյունից համարում էր բուն հայկական տարածքներ, ի տար-

(նախկին Օլթիի լիվայի Արևահայաց, Ստվերոտ, Բարդուսի (Պարտեզ) և Անձավի (Անգով) նահիեները՝ Օլթի գետի միջին հոսանքի շրջանում, Բանակի լիվայի Բանակի և Քիամխիսի (Կադամխիի) նահիեները՝ Բանակ գետակի և նրա Բանջրոտ վտակի ավազաններում, Մամրվանի լիվայի հյուսիսային վտոր մասը), իսկ Փանագկերտը և Տայոցքարը՝ Տայոցքարի տեղամասի մեջ (Օլթի գետի Փանագկերտ և Տայոցքար վտակների ավազաններում)¹:

Օլթիի օկրուգը հյուսիսից սահմանակից էր Բաթումի մարզի Արդվինի օկրուգի Արտանուջի տեղամասին, արևմուտքից և հարավից՝ Օսմանյան կայսրության Էրզրումի նահանգի նույնանուն գավառի Թորթումի և Բասենի գավառակներին, հարավ-արևելքից, արևելքից և հյուսիս-արևելքից՝ Կարսի մարզի Կադզվանի, Կարսի և Արդահանի օկրուգներին:

Բերություն «Վրաստանի անբաժանելի հատվածներ» Օլթիի ու Արդահանի, որոնց բնակչությունը միջնադարում «Կրօնի վրացի» էր, չնայած որ նրանք «նայի լեզուաւ խօսէին»: (տե՛ս Յակով Կարենցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 18): Է. Թադայշվիլին գտնում էր, որ Ճորոխի ավազանում ընկած Օլթիի օկրուգը պիտի կցվեր Բաթումի մարզին, իսկ Կուր գետի վերնազավան զբաղեցնող Արդահանի օկրուգը՝ որպես Ջավախքի մի մաս, Թիֆլիսի նահանգին: (տե՛ս Такайшвили Э., Археологическая экспедиция 1918 г. в южные провинции Грузии, Тб., 1952, с. 17): Է. Թադայշվիլիի տրամաբանությամբ, անիմաստ էր Կարսի մարզի՝ որպես վարչական միավորի գոյությունն ընդհանրապես, քանի որ կարելի էր Կարսն ու Կադզվանը միացնել Երևանի նահանգին իբրև Արաքսի ավազանում ընկած շրջաններ:

¹ Վրաստանի պատմության կենսոչանական պետական արխիվի (այսուհետև՝ ՎՊԿՊԱ) թիվ 415 ֆոնդում (Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտե) պահպանվում է մի անթվագիր վավերագիր Օլթիի օկրուգի վերաբերյալ, որտեղ ներկայացված է նրա վարչական բաժանումը: Այդ վավերագրի համաձայն՝ Օլթիի օկրուգը բաժանված էր 2 տեղամասի՝ Օլթիի և Տայոցքարի, սակայն ուշագրավն այն է, որ Տայոցքարի տեղամասն իր մեջ ընդգրկում էր նաև Բանակ գետակի ավազանի բնակավայրերը: Այս փաստաթուղթը, ամենայն հավանականությամբ, պետք է վերաբերեր 1878-1881 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանին, քանի որ 1881 թ. վարչական փոփոխություններ տեղի ունեցան Կարսի մարզում և նախկին 6 օկրուգների վախարեն առաջացան 4-ը (տե՛ս ИГИАГ, ф. 415, оп. 1, д. 233, л. 1-2):

1878 թ., մինչև սահմանների վերջնական ճշգրտումը, Անդրկովկասյան վիճակագրական կոմիտեն Անդրկովկասի քաղաքացիական մասի գրասենյակի հանձնարարությամբ, հաշվառում է անցկացնում Օլթիի օկրուգում՝ պարզելու համար ինչպես բնակչության, այնպես էլ գաղթելու ցանկություն ունեցողների մոտավոր թիվը: Ստորև ներկայացնում ենք Օլթիի օկրուգի բնակչության թիվն ըստ ծխերի և անձերի՝ համաձայն Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեի 1879 թ. հունվարի 1-ի հաշվառման¹.

N	Բնակավայրի անվանումը	Օլթիի քան.	Անձերի քան.	N	Բնակավայրի անվանումը	Օլթիի քան.	Անձերի քան.
1	Ավարես	4	17	29	Դադի-Կալլի աշիրեթ	17	160
2	Արբիկ	81	485	30	Ջուլուրիս	55	350
3	Ավրոս	20	135	31	Օադկոց	6	28
4	Ագրիս	11	61	32	Ջուլուս	19	138
5	Ագուեդիլ	7	35	33	Ջուլաքար	25	160
6	Ակուրտիս	20	123	34	Ջուլգերակ	15	69
7	Այիրալթ	14	76	35	Ջակիմ	46	218
8	Ալուս	4	27	36	Ջարդուհիս	7	30
9	Անձալ	5	33	37	Ջվարթ	8	40
10	Արսիշեն	8	40	38	Իշխան	12	63
11	Ասիակ	62	350	39	Ինիսեթ	16	101
12	Արքունիս	30	120	40	Ինձառ	15	94
13	Արսենիկ	40	120	41	Իշխան	40	251
14	Ասիեթ	8	57	42	Քիլի	20	129
15	Հայրոս	17	80	43	Քարնավազ	60	400
16	Բեղմուլի	4	27	44	Խարան	15	80
17	Բայրազմակ	6	43	45	Կապթ	10	40
18	Բեզ	3	17	46	Քեզիթ	35	213
19	Բարդուս	120	715	47	Քեչեթ	4	250
20	Բարիթ	16	80	48	Քեչվանթ	21	105
21	Բերեստեի և Քեստանի աշիրեթներ	71	503	49	Քիվ/խու/	3	22
22	Վաղավեր	5	25	50	Կիզիլքյա	80	300
23	Վարդանուտ	16	96	51	Կինեղոս	7	41
24	Վաթյան	6	35	52	Կոնթ	6	51
25	Չեյուս	7	35	53	Կոնձոթ	15	100
26	Չեսմանլի	30	150	54	Կոսիթ	40	243
27	Չյուրաշկյան	35	243	55	Կոսիթ	40	200
28	Դադեր	12	45	56	Դյուզ Կառթիս	33	236

¹ Տե՛ս ԱԴՄԱԳ, ֆ. 415, օպ. 1, ձ. 12, և. 20-22.

57	Գուրջի	19	138	92	Փանագկերտ	130	430
58	Քարաշուք	6	30	93	Սարտուն (Սարգսն)	4	27
59	Քյամիս	20	90	94	Սոգոմոն	12	62
60	Կյուխ	17	103	95	Սալաջուր	29	178
61	Քյաշր Քեփրի	11	61	96	Սաձոր	25	150
62	Քարազլուխ	7	30	97	Սաղեք	25	150
63	Սեանք	10	55	98	Սուգկյանս	10	63
64	Մալաքեղ	19	115	99	Յրտաձոր	4	28
65	Մրնդեր	15	64	100	Թավաձոր	18	105
66	Մերինես	22	88	101	Տաճարիկ	9	45
67	Մոխաշ	8	51	102	Թարնիթ	12	77
68	Մուշեղ	13	65	103	Տաջրեք	11	46
69	Լազարվանս	7	35	104	Տայոցքար	65	397
70	Լիագամ	7	39	105	Թամոտ	22	80
71	Լորրերդ	7	35	106	Թոխրակ կալե	20	131
72	Լարիման	135	722	107	Թոփրակ	31	187
73	Օրթուլի և Ագրակ	112	700	108	Թուրքմեն աշիրեք	40	200
74	Օրթիգ	25	155	109	Ուկամ	55	350
75	Օրի	67	403	110	Ուլյա-Փանագկերտ	80	300
76	Օլոր	110	400	111	Ուրեք	14	70
77	Օզգիր	26	155	112	Ուռուք	13	63
78	Օդթաբաթ	10	65	113	Խելիես	5	31
79	(անընթեռնելի)	36	174	114	Քերս	40	243
80	Օխոր	31	187	115	Խուվախ	33	197
81	Բաղեր	1	3	116	Խոնակերտ	23	141
82	Բանակ	40	200	117	Չայքուր	23	148
83	Փերիֆիս-խոսոր	40	250	118	Չարձոր	15	92
84	Փակյախ	9	63	119	Ջերմուկ	20	120
85	Փառսձոր	35	150	120	Էզնաք	4	20
86	Բանջրուա	13	64	121	Էտոց	10	55
87	Բերդուս	50	250	122	Էջաձոր	6	21
88	Փոսիք	12	62	123	Էրուկ	13	81
89	Բյոլանոց	64	441	124	Էրուկ Անձալի	22	135
90	Բերդվանք	18	182	125	Էսիձոր	6	40
91	Բյուք	17	103	Նդամենք Օլթիի օկրուգում		3288	18026

Օլթի քաղաքը 1878 թ. ռուսներին անցնելու ժամանակ 290 տուն (մոտ 2000 մարդ) բնակիչ ուներ¹: Այսինքն, Օլթիի օկրուգում, ներառյալ Օլթի քաղաքը, մինչև մահմեդականների արտագաղթը բնակվում էր շուրջ 20 հազար մարդ:

¹ Տե՛ս Ատրպետ, Ճորոխի ավազանը, Վիեննա, 1929, էջ 181:

Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեն Անդրկովկասի քաղաքացիական մասի գրասենյակի պետ Վ. Շեպելի հանձնարարությամբ ուսումնասիրում է նաև ամբողջ Անդրկովկասի, այդ թվում Օլթիի օկրուգի հայաբնակ բնակավայրերը, այստեղ առկա եկեղեցիներն ու վանքերը, առաքելական հայության թիվը, հոգևորականների թիվը և այլն: Այդ տեղեկությունները նախատեսվում էր ուղարկել կայսրության օտարադավանների հոգևոր գործերի վարչություն, որն իր հերթին դրանք զետեղելու էր հետագայում լույս տեսնելիք վիճակագրական ժողովածուի մեջ: Անդրկովկասյան վիճակագրական կոմիտեի տվյալներով՝ Օլթիի և Գևորգ և ս. Հովհաննես եկեղեցիների հայազգի ծխականների թիվը հասնում էր 458-ի, Ջուջուրիս գյուղի և Հակոբ եկեղեցունը՝ 245-ի, Բարդուս գյուղի և Հովհաննես եկեղեցունը՝ 210-ի: Քյամիս, Ագրակ, Ջարդոնիս, Թամոռոս և Էրուկ գյուղերում, ճիշտ է, գործող եկեղեցիներ չկային, սակայն այս բնակավայրերը ևս հայաբնակ էին՝ Այսպես, Քյամիսն ուներ 57, Ագրակը՝ 102, Ջարդոնիսը՝ 88, Թամոռոսը՝ 183 և Էրուկը՝ 71 հայ բնակիչ¹: Հետագա տարիներին Օլթի քաղաքում և օկրուգում հաստատվում են հայ վերաբնակիչներ Արտանուջից, Արդվինից, Ախալցխայից, Ախալ-

* Մեծ ցանկության դեպքում անգամ Օլթիի օկրուգում անհնար է հանդիպել վրացական տեղանունների կամ բնակավայրերի: Հակառակ դրան, ամենուր հանդիպում ենք գավառի հայկականության անհերքելի ապացույցների, որոնցից ամենանշանավորը VII դարի կեսերին կաթողիկոս Ներսես Գ Տաշեցու կողմից կառուցված Բանակի հռչակավոր տաճարն է: Օլթիի օկրուգի «վրացական» անցյալի վերաբերյալ ուշագրավ վկայությունների ենք հանդիպում ՎՊԿՊԱ թիվ 1438 ֆոնդի (Էսաձե եղբայրների անձնական ֆոնդ) 116-րդ վավերագրում: Այսպես, Քիամիսիս գյուղից բացվում է «վրացական» Սողոմոն-կալա բերդի տեսարանը, Ավդոս գյուղից մեկ վերստի վրա է Ջերմուկ տաք հանքային ջրի աղբյուրը և Օլթր գյուղից 15 վերստի վրա են «վրացական Վանք վանական համալիրի» ավերակները (ընդգծումները մերն են – Ա. Ա.): Տե՛ս ԻԴՊԱԳ, ֆ. 1438, օռ. 1, չ. 116, չ. 5-7.

¹ Տե՛ս ԻԴՊԱԳ, ֆ. 415, օռ. 1, չ. 21, չ. 30: Թամոռոս գյուղի 183 բնակիչներն արևմտահայ վերաբնակիչներ էին: Թվարկված հայաբնակ բնակավայրերում ծառայություն էին կատարում հոգևոր 7 սպասավոր:

քալաքից, Ալեքսանդրապոլից, որոնք զբաղված էին գլխավորապես արհեստներով և առևտրով¹:

1879 թ., համաձայն Կ.Պոլսի 1879 թ. փետրվարի 8-ի համաձայնագրի 27-րդ հոդվածի, սկսվում է մահմեդականների զանգվածային գաղթն Օսմանյան կայսրության տարածք: Այդ համաձայնագրով, եթե Ռուսաստանին զիջած տարածքների բնակչությունը ցանկություն հայտներ տեղափոխվել կայսրության տարածք, ապա եռամյա ժամկետում կարող էր իրականացնել այն՝ վաճառելով անշարժ գույքը:

Համաձայնագրի կնքումից հետո Օթթի մահմեդական բնակչության մի մասը ցանկություն հայտնեց անցնել սահմանը: Ա. Պոդոսյանի կարծիքով՝ գաղթելու ցանկության հիմնական պատճառն այն չէր, որ մահմեդականները վախենում էին «ռուսների համակրանքը վայելող» հայերից, ինչպես նրանք էին շատ հաճախ պնդում, այլ այն, որ մահմեդականները գրկվում էին իրենց արտոնյալ կարգավիճակից, որից նրանք լայնորեն օգտվում էին թուրքական տիրապետության ժամանակահատվածում²:

Ռուսական կառավարությունը խրախուսում էր մահմեդականների արտագաղթը: Մինչև 1879 թ. հոկտեմբերի 1-ը Օթթի օկրուգից Թուրքիա տեղափոխվեց 117 ընտանիք կամ 1006 մարդ³: Արտագաղթը շարունակվեց նաև 1880-1881 թթ.: Ընդհանուր առմամբ 1879-1881 թթ. Օթթի օկրուգից արտագաղթեց 1063 ընտանիք կամ 10180 մարդ⁴: Միաժամանակ ցարական կառավարությունն արգելեց արևմտահայության զանգվածային վերաբնակեցումը Կարսի մարզ և Ռուսաստանին ենթակա այլ տարածքներ: Դա մեծ անհանգստություններ առաջացրեց արևմտահայության շրջանում, քանի որ այս անգամ ևս հայության՝ ռուսներին հարելը զանգվածային բնույթ էր ունեցել:

¹ Տե՛ս Առաքյալ, եշվ. աշխ., էջ 181:

² Տե՛ս Погосян А.М., եշվ. աշխ., էջ 120-121:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 123:

⁴ Տե՛ս Бакрадзе Д., Историко-этнографический облик Карсской области, б. м. и г., с. 6:

Ռուսական կողմի նման գործելառձը պայմանավորված էր Կարսի մարզում ռուսներին վերաբնակեցնելու և այնտեղ ռուս էթնիկ խմբերի թվային գերակշռություն ստեղծելու ցանկությամբ, որը ըստ կառավարող շրջանակների, ավելի կուժեղացներ ինքնակալության դիրքերը տարածաշրջանում¹։ Կովկասյան բանակի հրամանատար իշխան Սվյատոսլավ-Միրսկին 1879 թ. փետրվարի 4-ի իր «ամենահպատակ զեկուցագրում» գրում էր. «... մեր գլխավոր նպատակը պիտի լինի կարելվույն չափ մեծ թվով ռուսներ բնակեցնել Կարսի մարզում։ Հակառակ դեպքում, հարկադրված կլինենք ձեռք քաշել Անդրկովկասում ռուս բնակչություն ստեղծելու մտքից։ ... Այժմ արդեն չի կարելի չցավել, որ 1829 թ. Ախալքալաքի ու Ալեքսանդրապոլի գավառների հարուստ վայրերը ռուսների փոխարեն հայերով ու հույներով բնակեցվեցին։ Այդպիսի սխալի կրկնությունը, համարձակվում եմ ասել, աններելի կլինի»²։ Այս և նմանատիպ բազմաթիվ զեկուցագրերն առիթ տվեցին ռուսական իշխանություններին ենթադրելու, որ «Կովկասը միայն այն ժամանակ կյանք կստանա, երբ նրա ազատ տարածությունները ռուս բնակչությամբ լցվեն»³։

Չնայած ռուսական կառավարող վերնախավի ձեռնարկած միջոցառումներին, այսուհանդերձ արևմտահայերի մի զգալի թիվ կարողացավ վերաբնակվել Կարսի մարզում։ Փաստի առաջ կանգնելով՝ ցարական կառավարությունը ստիպված էր որոշակի օժանդակություն ցուցաբերել վերաբնակիչներին, որը, սակայն, նրանց թշվառ վիճակը չբարելավեց և ըստ էության, հայ վերաբնակիչները Կարսի մարզի և մասնավորապես Օլթիի օկրուգի բնակչության ամենաանապահով մասն էին⁴։ Ավելին, կառավարությունը հետագայում ավելի խստացրեց իր վերաբերմունքը

¹ Стен Погосян А.М., նշվ. աշխ., էջ 124։

² Հայրապետյան Ա., Ռուս վերաբնակներն Ալեքսանդրապոլի գավառում, «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը», միջազգային VIII գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 22-24 հոկտեմբերի, 2010, էջ 91։

³ Նույն տեղում, էջ 92։

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 125։

հայ վերաբնակիչների նկատմամբ: 1900 թ. Կարսի մարզի ղեկավարը վերադասից թույլտվություն էր խնդրում, որպեսզի կարողանա մարզի տարածքում հաստատված արևմտահայությանը վտարել ռուսական կայսրության սահմաններից:¹ Իբրև պատճառ՝ նա ներկայացնում էր մարզի հայության ծանր վիճակը, որն էլ ավելի էր ծանրացել, քանի որ նրանք ստիպված էին հոգ տանել նաև արևմտահայ հայրենակիցների մասին: Նրա պնդմամբ, միայն 1899 թ., ռուս-թուրքական սահմանն ապօրինաբար հատելով, Կարսի մարզում հաստատվել էին 80 արևմտահայեր, իսկ ընդհանուր առմամբ, մարզի տարածքում այդպիսիք 14400 հոգի էին, որոնք, չնայած սահմանների խիստ հսկողությանը, վտրք խմբերով հատել էին պետական սահմանը²:

Սահմեղականների տրտազադթից է նրանց տեղում ռուսների հայտնվելուց հետո, այսուհանդերձ, Օլթիի օկրուգում մահմեղականները շարունակում էին մեծամասնություն կազմել: 1880-ական թվականներին Տայոցքարի տեղամասում նրանք կազմում էին բնակչության շուրջ 89 %-ը, իսկ Օլթիի տեղամասում՝ 43,1%-ը³: Հետագա տարիներին Օլթիի օկրուգում հայ բնակչության թիվը գնալով ավելանում էր, որը պայմանավորված էր ինչպես բնական աճով, այնպես էլ մեխանիկական շարժով: 1897 թ. համառուսաստանյան մարդահամարի համաձայն Օլթիի օկրուգի բնակչությանը կազմում էր 31519 մարդ⁴: Հայությունը մեծամասնություն էր կազմում միայն Օլթի քաղաքում: Քաղաքի 2373 բնակչից հայ էին 1056-ը (44,5 %), ռուս՝ 709-ը (29,87 %), թուրք՝ 357-ը (15,04 %), քուրդ՝ 7-ը (0,29 %), հույն՝ 101-ը (4,25 %), լեհ՝ 31-ը (1,3 %), այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ 112-ը (4,72 %): Օլթիի օկրուգի կտրվածքով պատկերը հետևյալն էր. օկրուգի

¹ Տե՛ս ЦТИАГ, ф. 1438, оп. 1, д. 734, л. 1:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2:

³ Տե՛ս Погосян А.М., նշվ. աշխ., էջ 126:

⁴ Տե՛ս Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., LXIV, Карсская область, тетрадь II, под редакцией Н. А. Тройницкого, С.-Петербург, 1904, էջ 1: Հմմտ. ЦТИАГ, ф. 1438, оп. 1, д. 323, л. 1:

31519 բնակչից թուրք էր 19719-ը (62,56%), քուրդ՝ 3505-ը (11,12 %), հայ՝ 3125-ը (9,9 %), հույն՝ 2704-ը (8,57 %), ռուս՝ 1038-ը (3,29 %), թուրքմեն՝ 999-ը (3,17 %), լեհ՝ 48-ը (0,15 %), այլ ազգերի ներկայացուցիչներ՝ 381-ը (1,2 %)¹: Հայերը հիմնականում բնակվում էին Ջուջուրիս, Ջարդոնիս, Կուբաթ, Բարդուս, Ազրակ, Օլոր, Թամոռա, Ջերմուկ, Բանջրուտ և Փոսիկ գյուղերում:

Օլթիի օկրուգի էթնոժողովրդագրական պատկերի փոփոխության գործում, բացի մեխանիկական շարժից և բնական աճից, որոշակի դեր ունեին նաև էթնոկրոնական գործընթացները, որոնց շարքում կարելի է առանձնացնել 1880 թ. Օլթիի օկրուգում տեղի ունեցած ուշագրավ մի իրադարձություն: Այսպես, 1880 թ. Օլթիի և օկրուգի մի շարք գյուղերից մահմեդականներ են գալիս Կարսի առաջնորդ Ադվանյան եպիսկոպոսի մոտ՝ խնդրելով, որ իրենց մկրտեն և ընդունեն հայոց եկեղեցու գիրկը: Խնդրատուները, որ իրենց հետ տարել էին պապենավանդ մագաղաթներ, շարականներ, ավետարաններ, սկիհ, մասնատուփ, մեռոնի ամաններ, ասում են. «Մեր պապերը մեզ աւանդ էին թողել, որ երբ լոյսը գայ, մենք բերենք ձեզ յանձնենք այս աւանդները և խնդրենք, որ մեզ նորից ընդունեք ձեր մեջ, որտեղից մեզ հեռացրել էին բռնաւորները»²: Խնդրագիրը կաթողիկոսին ներկայացվեց, որն էլ իր հերթին այն ներկայացրեց փոխարքային, որպեսզի թույլատրեն ժողովրդի ցանկությունն ի կատար ածել: 1883 թ. խնդիրն ուղղվում է Կարսի նահանգապետին: Վերջինիս օգնական գնդապետ Պետանդերը, պարտավորված լինելով այդ մասին զեկուցելու պետական խորհրդին, հայ գրող, պատմաբան և աշխարհագրագետ Ատրպետի հետ (վերջինս այդ տարիներին Հայոց պատմություն էր դասավանդում Կարսում) մեկնում է Օլթիի օկրուգի գյուղեր՝ խնդրին տեղում ծանոթանալու և լուծում տալու նպատակով³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 11:

³ Նույն տեղում:

Թե ինչպես շարունակվեց այս գործընթացը, արդյո՞ք բավարարվեց խնդրատուների պահանջը, թե ոչ, հայտնի չէ: Մեր կարծիքով, ցարական կառավարությունը չցանկանալով Օլթիի օկրուգում հայկական էթնիկական մեծամասնություն ունենալ, չափտի աջակցեր բռնի մահմեդականացվածների՝ իրենց առաքելական քրիստոնյա ակունքներին վերադառնալու գործընթացին: Դա միանշանակ կհակասեր հայ ժողովրդի և Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ ինքնակալության վարած քաղաքականությանը, ուստի և Օլթիի օկրուգի մահմեդականների հայացման գործում ռուս կառավարող վերնախավի բացասական դիրքորոշումը, նրանց ոչ հայամետ կեցվածքի պարագայում, կլինեի ավելի տրամաբանական:

Այսպիսով, չնայած ռուսական իշխանությունների վարած էթնոժողովրդագրական ոչ հայանպաստ քաղաքականությանը և Օլթիի օկրուգից Թուրքիա արտագաղթած մահմեդականների փոխարեն մեծամասամբ ռուսների հաստատմանը՝ այսուհանդերձ, Օլթիի օկրուգում XIX դ. վերջին հաստատված հայությունը տեղաբնիկ հայերի հետ միասին մեղմում էր թուրքական տիրապետության շրջանում ձևավորված էթնոկրոնական բացասական դիմագիծը:

**АРКАДИЙ АКОПОВ
ՄԱՐԿԱՆ ՆԱՍՐԱ**

**ЭТНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТИНА ОЛТИНСКОГО
ОКРУГА В 1878-1897 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

Согласно Берлинскому договору 1878 г. значительная часть древнеармянской территории Тайка отошла к России. На территории бывших османских санджаков Олти, Тайоцкар, Банак и Мамрван был образован Олтинский округ Карсской области – с двумя участками – Олти и Тайоцкар. В 1878-1881 гг. около 10 тысяч мусульман из Олтинского округа переселились на территории Османской империи. Одновременно царское правительство запретило переселение западных армян в Карсскую область и пошло на заселение русскими пограничных с Османской империей территорий. Несмотря на искусственные преграды, небольшое количество западных армян смогло пересечь русско-турецкую границу и основаться в Олтинском округе.

**ARKADI AKOPOV
SCAR NAS RA**

**THE ETHNO-DEMOGRAPHIC PICTURE
OF OLTİ DISTRICT IN 1878-1897**

SUMMARY

According to the Berlin contract of 1878 the considerable part of the ancient Armenian territory of Tayk passed to Russia. In the territories of former Turkish sanjaks - Olti, Tajotskar, Banak and Mamrvan have been formed the district (okroug) of Olti – the part of the region of Kars – with two sections – Olti and Tajotskar. In 1878-1881 about 10 thousand Moslems from Olti district have moved in territory of Ottoman empire. The imperial government banned the relocation of the Western Armenians in Kars region and went to the Russian settlement on the territory bordering with the Ottoman Empire with Turkey. Despite of the barriers, a small number of Western Armenians managed to cross the Russian-Turkish border and settled in Olti district.